

Qismət Yunusoğlu
Bakı Dövlət Universitetinin
müəllimi

... (əvvəli ötən nömrələrdə)

Dastan VII-XII əsrlər dövrünə aid Oğuz-Səlcuq tayfa birliklərinin (İç və Dış Oğuz dövləti səviyyəsində, müasir Bütöv Azərbaycan təmsalında) milli-etnogenezinin, mənəvi-sakral ruhsalığının, maddi, yazılı və şifahi irs mənbələrinin... tarixi-etnoqrafik, ictimai-siyasi salnaməsi olmaqla yanaşı, həm də coğrafi-ekoloji ensiklopedik (elmi-nəzəri) məlumat zənginliyi ilə də fərqlənir. Ümumtürk eposunun qiymətli cəhəti odur ki, epik təsvirlərin təbii-yurd məkanları müasir coğrafi sərhədlərlə eyniklik təşkil edir, Təbiət-Cəmiyyət münasibətlərində fəlsəfi məzmunu, etimoloji mənə zənginliyinə geniş yer verilir...

"Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy"da cərəyan edən tarixi-coğrafi hadisələrin məkan-mövqe həddləri barədə bilgilər epik təsvir və ədəbi-bədii nəzm, nəql dilindən Dədə Qorqudun, İç və Dış Oğuz elatının dialekt-şivə, dil zənginliyindən məlum olur. Dastanda (boylarda) qeyd edilən coğrafi yer adları məhz lansəft-riyef formalarının morfogenetik təzahürünə Oğuz dilində verilmiş toponimlərin toplusudur, eləcə də Qərbi Azərbaycan təmsalında.

Bu xüsusda və bu boyda Təpəgözün sığındığı Salaxana qayasının (orotoponimin kökü "sal" ("çılpaq, yalçın, hündür" mənasında) sözündən yaranıb) etnomorfoloji-toponim mənəsi- "sal qaya parçası olan yer", "sal qayalıqlar yer" anlamındadır ki, oxşar oroqrafik yer adları Qərbi Azərbaycanda və digər bölgələrimizdə geniş yayılmışdır.

Qərbi Zəngəzur mahalında, Qarakilsə nahiyəsində Saldəş dağısal, yalçın, çılpaq qayalarlardan ibarətdir. Həmin dağın etayindəki Saldəşli kəndinin əhalisi 1904-1906-cı illərdə hay-daşnak quldurlarının basqını nəticəsində qovulmuş, kənd dağıdılmış və yeur üzündən silinmişdir.

Sal qayalar arasından çıxan bulaq ətrafında yurd-yuva quran Oğuz tayfaları həmin ocağı Saldıbuluq ("sal qayadan çıxan bulaq" yozumunda) kəndi adlandırıb, Ü(İ)çmüəzzin nahiyəsində.

Ağrıdağ vadisində, Araz çayının sol hissəsində, Arpaçay hövzəsindəki qədim Türk-Müselman tərəkmə elatının qış düşərgələrindən biri-

Saldəşinli ("sal daşlar, qayalar arasından axan sel, daşqın" mənasında) qışlağı olub.

Zəngəzur dağılıq silsiləsində Səlvartı zirvəsi (3161 m) oroqrafik struktur və hündür relyef forması kimi morfo-etimoloji baxımdan təbii şəraitinə uyğundur-silsilənin "qaya çıxıntısının arxası", "qayalıqın ardı" (xüsusilə zirvənin güney yamacı sət qayalıqdır) mənasını verir. Bu

nahiyəsində Bayandır kəndi Qarabağ vulkanik yaylasının qərb hissəsindəki 2740 m yüksəklikdən başlayan Bayandır çayının (uzunluğu 25 km-ə qədər) səsən sol sahilində yerləşir, bu çay Həkəri çayının sağ qolu olan Əhmədli çayına qovuşur. Laçın rayonu ərazisində Ağoğlan və Malibəy kəndləri yaxınlığında. Bayandır çayı ilə yanaşı Xəzinəvar çayı (eyni adlı kənddən keçir) da bir höv-

rəel və Gümrü mahalları-nahiyələrinin Türkiyə Cumhuriyyətinin İqdir və Qars vilayətləri ilə həmsərhəd hissələrini əhatə edir, əski Oğuz Türklərinin məhsuldar, mübit torpaqlarını, əhalisi sıx olan yaşayış məntəqələrini tutmaqla, beynəlxalq ticarət yolu və strateji əhəmiyyətli nəqliyyat dəhlizi rolunu oynamışdır. Məhz bu bölgədə- Sürməli nahiyəsindəki (İqdir vilay-

"Uşun Qoca oğlu Səyrək boyu"nda nəql edilir ki, Oğuz bəylərindən olan Uşun bəyin iki oğlu vardı-böyük oğlu-Əyrək idi, kiçiyi Səyrək. Dastan dili ilə deyilir ki, məclis-lerin birində Tərsuzamış adlı igidin təkidi ilə Əyrək qılıncının və biləyinin gücünü göstərmək qərarına gəlmiş və özü kimi dəliqanlı Oğuz igidləri ilə Şö(i)rəel düzündən Göybə gölünədək bir ərəzidə qılınc çalmış,

"Kitabi-Dədə Qorqud dastanı"nda

Qərbi Azərbaycan təbiətinin təsviri

"Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy"un (VIII), "Bəkil oğlu İmranın boyu" (IX) və "Uşun Qoca oğlu Səyrək boyu" (X) hekayətində

zirvə Naxçıvan bölgəsinin Şahbuz nahiyəsi ilə sərhəddir və Dağdağan aşırımından (2858 m) 2 km cənubdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Saldəş" toponimi ilə fonetik-leksik oxşarlıq təşkil edən "Qayalı" yer adlarının əksəriyyəti (Qərbi Azərbaycanın Ağrıdağ hövzəsində (Qars vilayəti ilə həmsərhəd hissədə) Qayaqışlaq, Qayaxaraba, Sürməli nahiyəsində Qayalı və Dərəçiçək nahiyəsində, Zəngi çayının mənbə hövzəsində Qayqocalı kəndləri) Oğuz-Səlcuq mənşəli Kayı/Qayı tayfalarına mənsub antro-etnotoponimlərdir.

Təsədüfi deyil ki, Kayı/Qayı tayfalarının Alp-İgidlərinin əksər adları (Qorqud, Tural, Basat...) Dastan qəhrəmanlarının ismindən götürülmüşdür.

VIII boyun hekayətində Basatla Təpəgöz arasındakı sorğu-sual əşğıdakı kimi sorumları və cavablarıdır:

...Böyük bayraq götürən xanınız kimdir döyüş günü öndə?

...İgid, əgər igidlərdən ad gizlətsə, eyibdir...

Olduğum yer, yurdum mənim Gü-nortacdır!

Böyük bayraq götürən xanımız Bayandır xan,

Döyüş günü öndə gedən qəhrəmanımız Salur Qazan.

Eləcə də Boyun sonunda Dədə Qorqudun dilindən səslənir:

-Qara Dağa yetəndə sən, keçid versin!

Aşqın-daşqın sular keçsən, keçid versin!

Göründüyü kimi, hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi məkanı Oğuz tayfa birliyinin öndələri də açıq-aydın bildirir, istər "Bayandır" etno-antrotoponimi, istərsə "Günortac" və "Qara Dağ" orotoponimləri, istərsə də Zəngi, Apraçay, Vedi və Oxçuçay çayları hövzələrini tutan Zəngibasarın, Vedibasarın, Zəngəzurun hidrotoponimlər olsun, bu adlar Qərbi Azərbaycan coğrafiyası üçün seçiyevədir, geniş yayılan toponimlərdir.

Qərbi Zəngəzur mahalında Gorus

zərəyə mənsubdur.

Şərəel mahalında, Ağrıdağ vadisində qədim Bayandır kəndi isə 1918-ci ildə hay-daşnak quldurları tərəfindən dağıdılmışdır.

Gün Qobu kəndi (Günəş şüaları şərq-qərb istiqamətində uzanan qobu, yarğan landsəft-relyef formalarını yalnız orta hissəsini daha çox isidir, işıqlandırır) Gümrü qəzasında XV-XVI əsrlərdə salınıb, 60-a qədər ev olub, amma XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində hay-daşnak silahlıları tərəfindən məhv edilmişdir.

Qaradağ, Qaradağı, Qarayaqala, Qarayaqa...kimi toponimlər ("relyefin ən hündür yeri" mənasında) nəinki Qərbi Azərbaycanda, eləcə də digər bölgələrdə də geniş yayılmışdır.

"Bəkil oğlu İmranın boyu"nda, 114-115-ci səhifələrdə Bayandır xanın məclisindən qayıdan Oğuz obaşqısı Bəkil bəyin fikiri, qüssəli olması Ağ üzülü xanınının gözündən qaçmır, sorumlu olur ömür-gün yoldaşından:

-Ala gözülü igidlərini yanına saldın, Ağrıbelədən, Ala Dağdan gecə aşdın...

Amma, Dastanda Ağrıbel yük-səkiyliyi, (Ağrı dağ) dağı texniki səhv olaraq "Arqubel" kimi qeyd edilib.

Böyük Ağrıdağ (5137 m) və Kiçik Ağrıdağ (3896 m) zirvələri, Ağrıdağ vadisi-Arazboyu düzənliyi... Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Şö-

əli ilə qonşuluqda) subalp və alp çəmənlilərindən biri Ağrı yaylağı güllü-çiçəkli örtüyü ilə göz oxşayır, tərəkmə ocağı kimi qədim yurd yeridir.

Kitabın ümumi ruhuna rəğmən "Bəkil oğlu İmranın boyu"nda da "Qaraca", "Qarayallı", "Qaragünə", "Qaracıq"... antro və orotoponimlər geniş yer verilmişdir. Bütöv Azərbaycan tarixi-coğrafiyası təmsalında eyni mənşəli və oxşar yer adlarının yayılması Qərbi Azərbaycan həddüdarında daha çoxdur.

Nümunələrə, yeni, milli və etnomorfoloji toponimlərə diqqət yetirək. İrəvan xanlılığı ərazisində Qarapə kəndi, Şərəel mahalında Qaracışlağı, Qırxbulaq, Dərəçiçək və Ü(İ)çmüəzzin nahiyələrində Qaracalar kəndləri...Türk tayfa birliklərinin nəsil-şəcərə soyunu adında yashadan toponimlərdir. Ü(İ)çmüəzzin nahiyəsindəki Qaraca xarabalığı kəndinə 1830-cu ildə Osmanlı Türkiyəsindən köçürülən hay sürüsü 1918-ci ildə yerli əhalini qovsa da, bu yaşayış məntəqəsi 1930-cu illərdə yox olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ bölgəsində XIX əsrdə "Qaracalar" antrotoponimlərin yaranmasına səbəb həmin elatın böyük köçünün nəticəsi olmuşdur.

Gümrü qəzasında isə Qara Çoban çayı Şənur nahiyəsindəki Qara Çoban düzü ilə eyni mənə kökünə malikdir.

gərdən-qurşaq tutmuş, amma son-da Qara Təkür kafirlərinə esir düşərək Əlinca qəzasında zindana salınmışdır...

Şö(i)rəel mahalı Kitabda səhv olaraq "Şiroküz" kimi qələmə alınıb...

1996-cı ildə nəşr edilən "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə və Leningrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərində 1961-ci ildə M.İ.Artamonovun işıq üzü görən "Xəzərlərin tarixi" (rus dilində) kitabında qeyd edilib ki, İrəvan xanlıqı ərazisindəki Sürməli qəzasında (Arazboyu vadidə) Əyrək kəndi 1728-ci ildən məlum olmuşdur.

Haşiyə. Rus-sovet arxeoloqu və tarixçisi, tarix elmləri doktoru, professor M.İ.Artamonovun (1898-1972) tədqiqatları Skillər və Xəzərlərin öyrənilməsinə həsr edilib, Rusiyada "Xəzərşünaslıq məktəbi"nin yaradıcısıdır, onun tələbələri sırasında məşhur türkoloq-alim, yazıçı-tarixçi L.N.Qumilyovun (1912-1992) adı xüsusilə çəkilir. M.İ.Artamonov 1951-1964-cü illərdə Leningrad şəhərində Dövlət Ermitajının direktoru olmuşdur.

"Tərsuzamış" antrotoponiminin kökündə yazılan "tər", "tərsə", "tərna"... sözləri ilə başlayan etno, oro və hidronimlərin mənşəyi "yüksek dağ çiçəklərinin səhinə" və ya Xəzərlərin Təmə/Təma tayfasının adına uyğunluğu şübhə doğurmur. Çünki, Ş(i)ərəel mahalında Tərgül kəndi (başqa adı Dövlətyardır), Sürməli nahiyəsində Tərlı yaylağı ("yüksek dağ öüşü" anlamında), Dilican vadisində Tərsaçay (eyni adlı qışlağın yatağından axır) çayının etimoloji mənə yükündə oxşarlıqlar aydın görünür.

(ardı var)

R.S. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda Qubadlı nahiyəsində də Çəralı kənd İƏD tərkibində Saldəş, eləcə də Qayalı, Bərdə rayonunda da Qayalı kəndləri vardır.

R.S.S. Qarakilsə nahiyəsinin Bayandır kəndini 1959-cu ildən hay kilsəsi- "Vaçatur", Laçın rayonu, Ağoğlan kəndini- Tsitsernavak", Malibəy kəndini- "Melikəşen"... adlandırın.